

De religie van Christus

Over *Opstanding* van L.N. Tolstoj

Door Tjerk de Reus

De roman *Opstanding*, verschenen in 1899, is de minst beroemde van de grote romans van Lev Nikolajevitsj Tolstoj (1828-1910). Toch verdient *Opstanding* nog altijd aandachtige lezers. Niet alleen vanwege de vele momenten in de roman waarop Tolstoj zijn literaire meesterschap toont, maar ook omdat deze roman staat voor wie Tolstoj was in de tweede helft van zijn leven, na zijn religieuze ommekeer. Bij het bestuderen van het oeuvre van Tolstoj kun je niet om *Opstanding* heen. De roman past in de lijn van de vele religieuze geschriften die hij publiceerde, zoals *Mijn biecht* (1882), *Wat ik geloof* (1884) en *Mijn kleine evangelie* (1896). Het verhaal van *Opstanding* schetst een pelgrimage die Tolstoj na aan het hart lag: een ontwikkeling van een decadent bestaan, parasiterend op de arbeid van de armen, naar een leven dat in het teken staat van offerbereidheid, nederigheid en rechtvaardigheid. Dit beeld gebruikte hij graag voor zijn eigen levensloop. Het evangelie is de belangrijkste bron bij deze ommekeer: de roman begint en eindigt met passages uit de Bijbel. Daarmee markeert Tolstoj de weg naar een gelukkig leven, zoals hij dat voor zich zag. Verziekte maatschappelijke structuren zouden moeten wijken om ruimte te bieden aan een leven in eenvoud, spontaniteit en onderlinge liefde. Leven zoals Christus, dat was het ware geluk – waarbij Tolstoj een volstrekt eigen interpretatie van Christus' leven koesterde.

Volgens Karel van het Reve, kenner van de Russische letteren, heeft Tolstoj geen regel geschreven die 'niet door een twaalfjarige

jongen begrepen kan worden.' Dit nawoord bevat dan ook geen interpretatie van de roman, maar besteedt in kort bestek aandacht aan de kritische ontvangst van de roman, waarna een schets volgt van de levensbeschouwelijke en spirituele sfeer waarin *Opstanding* ontstond en die kenmerkend is voor deze roman.

Traktaat?

Opstanding riep bij verschijning nogal verschillende reacties op. Critici vonden het een minpunt dat Tolstoj in deze roman onverhuld zijn maatschappijkritische en religieuze moraal ten beste gaf. De 'bekering' van prins Nechljloedow zou te opzichtig de opvattingen van Tolstoj weerspiegelen, die als religieuze zedenprediker nationale bekendheid genoot in het toenmalige Rusland. In *Opstanding*, zijn laatste omvangrijke schrijfproject na *Oorlog en vrede* (1865-1869) en *Anna Karenina* (1877), is volgens critici vooral de ideoloog Tolstoj aan het woord.. Veel anderen die Tolstoj en diens maatschappijkritische visie een warm hart toedroegen, waren blij met een nieuwe grote roman van de hand van de meester. Hij kon het nog altijd, tweeëntwintig jaar na *Anna Karenina*! Bovendien, waarom zou Tolstojs levensvisie zijn artistieke meesterschap in de weg moeten staan? Tolstoj zelf verkondigde juist dat de zogenaamde 'hoge kunst', die het literaire establishment zo waardeerde, door en door verrot was: zonder heilzame betekenis voor de eenvoudige mens.

Ook de Doechoboren zullen in hun nopjes zijn geweest met de inspanningen van Tolstoj om weer eens een grote roman te schrijven. Zij vormden een religieuze sekte en werden onderdrukt door de Russische autoriteiten. Tolstoj had bepaald dat de opbrengst van *Opstanding* ten goede zou komen aan deze Doechoboren. Hij wilde bijdragen aan de bekostiging van hun emigratie naar Canada.

De critici die *Opstanding* te ideologisch vonden, stelden een intrigerend vraagstuk aan de orde dat geregeld opduikt in discussies over kunst. Berokkent Tolstoj schade aan de roman als kunstwerk, omdat hij een welomlijnde boodschap in zijn roman verwerkte? Kun je in het algemeen stellen dat ideologie de literatuur in de weg staat? De gedachte dat een roman een boodschap zou bevatten, is omstreden. Expliciet literair engagement stuit altijd weer op de kri-

tiek dat de kunstvorm in dat geval ondergeschikt is aan de boodschap. De kunstvorm zou dan slechts een middel zijn om de boodschap kracht bij te zetten. Heeft de kunstvorm dan nog een eigen, zelfstandige betekenis? Toch staat ook een schrijver die louter 'kunst om de kunst' beoefent, dus zonder boodschap of doel, al snel in een ietwat kwade reuk. Grenst dergelijke kunst niet aan egocentrisme, wordt hier de buitenwereld niet miskend?

Uitersten zoals deze – maatschappelijk engagement of *l'art pour l'art* - zijn interessant voor discussies op het scherp van de snede, maar in de praktijk geldt dat elke roman een boodschap heeft en met eigen middelen zicht biedt op de mens en zijn wereld. Dit is nooit neutraal of vrij van specifieke waarden. Zo bezien is *Opstanding* geen uitzonderlijk boek, hoewel de strekking en bedoeling van Tolstoj tamelijk intens aanwezig zijn. De hoofdpersoon, prins Nechljoeodow, maakt een ontwikkeling door die Tolstoj als exemplarisch neerzet. Zijn oude leven is schandelijk en zelfzuchtig, zijn nieuwe levenspad leidt hem naar het ware mens-zijn. George Steiner stelt in zijn boek *Tolstoj of Dostojevski* (1959): 'In deze roman worden de nevenschikking van twee manieren van leven en het thema van een pelgrimstocht van onechtheid naar verlossing gepresenteerd op de kale manier van een traktaat.' Dat maakt Steiners oordeel echter niet eenzijdig: 'Wanneer Tolstoj zijn ogen opende voor feitelijke scènes en gebeurtenissen, in plaats van ze naar binnen te richten op het zieden van zijn woede, bewoog zijn hand met ongevenaarde artisticeit.'

Ook tegenwoordig wordt *Opstanding* uiteenlopend gewaardeerd. Jos Vanheste schrijft in zijn boek *De wijsheid van de roman* (2012) dat de 'belerende toon' ervan niet te harden is. Met het oog op het gehele oeuvre zegt Vanheste dat Tolstoj ons 'weinig te zeggen [heeft] over de grote vragen naar het hoe en het waarom van het leven.' Een opmerkelijke conclusie, omdat Tolstoj juist in alle toonaarden verkondigt waarin volgens hem het 'hoe en waarom' van het menselijke leven bestaat. Voor Rick Timmermans is *Opstanding* om die reden een bron van inspiratie en levenskunst, zo valt op te maken uit zijn boek *Hunkeren naar rust* (2011), dat handelt over Benedictijnse spiritualiteit. Timmermans signaleert dat Nechljoeodow een louteringsproces doormaakt dat parallellen vertoont met de geestelijke bevrij-

ding die Benedictus van Nursia voor ogen had. Timmermans no- teert over Nechljoedow: ‘Pas toen hij vrij kwam te staan tegenover zijn eigen hoogmoed en de opinie van anderen over wie hij was en over wie zij wilden dat hij werd, vond hij vrede en durfde hij trans- parant en eerlijk over zichzelf te zijn. (...) En dat, zou Benedictus antwoorden, is wat je ontdekt als je boven aan de ladder staat. “Het goede wordt hem tot tweede natuur, de deugd tot bron van plezier.”’

‘Pleeg dan zelfmoord’

In welke spirituele en levensbeschouwelijke context is *Opstanding* ontstaan? Het boek is innig verweven met de persoon van Tolstoj, met zijn religieuze en maatschappijkritische denkbeelden. Die speelden niet altijd de eerste viool in zijn leven en werk. Hij groeide op in een aristocratisch milieu, net als de held uit *Opstanding*. Grootgrondbezit zorgde voor de inkomsten. Hij faalde op de uni- versiteit, ging in het leger en vocht in de Krimoorlog. Hij bleek over schrijftalent te beschikken en publiceerde in zijn militaire jaren – de jaren ‘50 van de negentiende eeuw – zijn eerste novellen. Die maak- ten indruk. ‘Dat officiertje is ons straks allemaal de baas. We kun- nen net zo goed ophouden,’ somberde het literaire establishment van Sint-Petersburg. De top bereikte Tolstoj op 37-jarige leeftijd, bij de verschijning *Oorlog en vrede*. Zo’n tien jaar later publiceerde hij *Anna Karenina*. Hij gold nu als de grootste auteur uit de Russische geschiedenis. Daarop raakte hij verwickeld in een proces van zelf- inkeer, een crisis zelfs. Hij worstelde met de leegte en de ijdelheid van zijn leven. Hij zocht en vond antwoorden in het christendom, dat hij op een eigenzinnige manier interpreteerde. In 1881 zette hij de crisis die hij had doorgemaakt op papier en publiceerde het als *Mijn biecht*.

Tolstoj's crisis resulteerde in een keuze voor het christendom met sociale en anarchistische kenmerken – het type christendom dat Nechljoedow als de vervulling van zijn leven beschouwt, aan het slot van *Opstanding*. Het ging Tolstoj om de humaniteit van het bestaan in gemeenschap met anderen, om de eenvoud des levens, dicht bij de natuur. Daarbij zou geen rol zijn weggelegd voor de kerk met haar leerstellingen en machtsmisbruik, noch voor de staat met zijn dodelijke bureaucratie en inherente misdadigheid. De stad staat

voor Tolstoj symbool voor ontworteling, onechtheid, corruptie en het verlies van de humane dimensie van het bestaan.

In *Mijn biecht* bekritiseert Tolstoj de decadentie en het rationalisme van zijn tijdgenoten. Hij had van invloedrijke filosofen begrepen dat het leven zinloos is, de waarheid onkenbaar en het leven een kwelling. Dit gedachtegoed overtuigde hem lange tijd, in rationeel opzicht. Maar nu concludeert hij dat deze levensopvatting wel leugachtig moet zijn, want je kunt er toch niet mee leven? Hij gruwet ervan als hij dit moderne levensbesef tegenkomt in romans of in filosofische geschriften. Natuurlijk staat het iedereen vrij om 'het leven te ontkennen', schrijft hij. 'Maar pleeg dan zelfmoord, zodat je er verder niet meer over hoeft te zeuren. Als je leeft en je kunt de zin van je leven niet begrijpen, beëindig het dan, maar wentel je er niet in rond, terwijl je ondertussen iedereen in geuren en kleuren vertelt dat je het leven niet begrijpt.'

Tolstoj laat zich kennen als een man die uitdagende, soms extreme standpunten inneemt. Hij is direct, confronterend en scherp. 'Stel je een krankzinnig persoon voor', schrijft hij, 'die zichzelf opsluit in een donker hol, omdat hij meent dat hij buiten zal sterven. Vraag eens aan deze krankzinnige: hoe bevalt het bestaan jou? Je krijgt de krankzinnige niet uit het hoofd gepraat dat juist zijn keuze voor het donkere hol hem in de problemen brengt. Wat zegt het over ons', vraagt Tolstoj, 'indien wij rijke, geleerde mensen allemaal zulke krankzinnigen zijn?' Het rationalistische wereldbeeld, waarin geen plek is voor God en voor de goddelijke bestemming van ons bestaan, is een zelfgekozen gevangenis, vindt hij.

Tolstoj's religiositeit kwam niet uit de lucht vallen. Als 27-jarige noteerde hij in zijn dagboek: 'Er is een groots idee bij me opgekomen. Aan de verwezenlijking daarvan zou ik mijn hele leven kunnen wijden. Dat idee is het stichten van een nieuwe religie, de religie van Christus, maar dan ontdaan van de dogma's en de wonderen.' Het zat er dus al even in, de religieuze inspiratie die na zijn vijftigste beeldbepalend zou worden voor zijn leven en werk. Zijn literaire publicaties tot aan *Anna Karenina* staan niet los van de religieuze en maatschappijkritische oriëntatie van de latere jaren, maar de thema's die daarmee verband houden, nemen tot dan toe een bescheiden plek in. Romans als *Oorlog en vrede* en *Anna Karenina* zijn

hoofdzakelijk sociaal en historisch georiënteerd, waarbij de filosofische en religieuze toon slechts op de achtergrond hoorbaar is.

De adem Gods

In de decennia na zijn religieuze ommekeer ontpopte Tolstoj zich steeds nadrukkelijker als een visionair. Hij gold hoe langer hoe meer als het geweten van de natie en maakte zich populair met zijn kritiek op kerk en staat. Dat pikte men van hem. Het tsaristische Rusland was sterk hiërarchisch en bijna totalitair. Wie een afwijkende mening verkondigde, liep gevaar te worden opgepakt, met Siberië als dreigende horizon. Maar op Tolstoj hadden de autoriteiten geen grip, de tsaar durfde hem niet stevig aan te pakken. Opmerkelijk genoeg was hij rond 1900 vooral populair als criticaster van maatschappelijke en kerkelijke structuren; de romanschrijver ging schuil achter de profeteet. Daar deed Tolstoj het nodige aan: hij richtte zich in talloze brochures en pamfletten tot het gewone volk. Er werden uiteindelijk zo'n 20.000.000 exemplaren van dergelijke geschriften verspreid.

Tolstoj voelde al heel vroeg affiniteit met armen, landbouwers en lijfeigenen. Hij ploegde met hen het land, verrichte zwaar werk en leerde ambachtelijk handwerk zoals schoenmaken. Voor het 'gewone volk' deed hij graag aan liefdadigheid, zo organiseerde hij eens tweehonderd veldkeukens om de hongerende bevolking van voedsel te voorzien. Tijdens zijn geestelijke crisis kwam hij tot het besef dat de waarheid 'in het volk' gezocht moet worden en níét in de hogere kringen, waar rijkdom en geleerdheid de sfeer bepalen. 'Rationele kennis, in de persoon van geleerden en wijzen, verwerpt de zin van het leven,' noteert hij. Maar 'de volksmassa's, de gehele mensheid, ziet deze zin in irrationele kennis. Deze irrationele kennis is het geloof, datzelfde geloof dat ik had moeten verwerpen. Dat is God, één in drie, dat is de schepping in zes dagen, duivels, engelen en nog veel meer, dat ik niet kan accepteren, zolang ik bij mijn volle verstand ben.'

Dit laatste citaat maakt duidelijk dat Tolstoj geen modelgelovige was. Hij weigerde de dogma's van de kerk te onderschrijven en kritiseerde de kerkelijke praktijk. In 1901 schrapte de Russisch-orthodoxe kerk Tolstoj als lid en hij werd, na zijn overlijden in 1910, niet vanuit de kerk begraven. Tolstoj was volstrekt vrijzinnig als het om

de dogma's ging, het ging hem om de religie van het hart. Hij noteert in de geest van Pascal: 'Het is het hart dat God waarneemt en niet de rede. Dat is wat het geloof is: God waargenomen door het hart, niet door de rede.' Het christendom dat hij voorstond oriënteerde zich op de mens Jezus, in wie het goddelijke ideaal van liefde en humaniteit zichtbaar is. Jezus is voor Tolstoj geen Verlosser, zoals de kerk stelde, en al helemaal niet de geïncarneerde Zoon van God; maar een heiligende kracht, die de mens losweekt uit zijn egoïsme en ver-starring. Tolstoj's religieuze ideaal was voluit aards, verweven met de natuur en met humane intuïties en mikte op een primitief bestaan. De Nederlandse hoogleraar P.N. van Eyck noemde Tolstoj in 1911 een 'zuivere heiden', bij wie het christendom eigenlijk helemaal niet paste. Hij was volgens Van Eyck geen cultuurmens, maar eerder een 'barbaar', in wie de natuur het voor het zeggen heeft: 'animaliteit was zijn grondtrek.' Biograaf Pietro Citati wijst op de uitspraak van Tolstoj dat 'ons leven en de hele wereld (...) de adem Gods zijn'. Citati schrijft: 'Als God het Al is, dan dwingt een vervoering Tolstoj (...) om buiten zichzelf te treden, om zijn grenzen te verleggen en op te heffen, een nog grotere en intensiever band met het Al tot stand te brengen en zich te verliezen in het unieke lichaam van de levende materie.' Het is in feite een vitaal-spirituele levensleer die Tolstoj hooghoudt, zegt Citati, die de integrale vergoddelijking van de mens beoogt. De keerzijde hiervan is een vorm van negatieve theologie, die Tolstoj lijkt aan te hangen als hij vrijwel de gehele dogmatische erfenis van het christendom terzijde schuift. Bij Tolstoj's tijdgenoot Dostojevski staat de goddelijke redding haaks op het menselijke bestaan en is nooit verbonden met de natuur of met een spirituele vitaliteit. Bij Tolstoj liggen de kaarten compleet anders: het paradijs dat hij zich voor ogen stelt draagt een bij uitstek aards karakter; het eenvoudige volk dat dichtbij de natuur leeft, is ongeweten de drager van het goddelijke licht. Het hiernamaals is voor Tolstoj geen factor van belang. In het hier en nu zal gewerkt moeten worden aan bevrijding, vernieuwing en loutering.

Tolstoj's geschriften vormen een conglomeraat van religieuze, sociale en morele denkbeelden. Het ligt voor de hand om een lijn te trekken van zijn maatschappijkritische denkbeelden naar de revolutionaire gisting die het land in de greep had rond 1900, totdat het in

1917 lukte te revolutie te realiseren. Volgens Tolstojs tijdgenoot N.A. Berdjajev was hij net zo belangrijk voor de Russische Revolutie als Rousseau voor de Franse Revolutie. Anderen waren sceptischer over Tolstojs invloed, hoewel algemeen erkend wordt dat hij het volk gevoelig heeft gemaakt voor een kritische kijk op onderdrukkende sociale structuren. Tolstoj hield echter afstand van de revolutionaire beweging waarvan Lenin de roerganger was. Hij was ervan overtuigd dat alleen een geweldloze revolutie heilzaam zou kunnen zijn, wat hem instemming van Mahatma Gandhi opleverde. In 1898 zei Tolstoj dat het despotisme zich slechts zou ‘verplaatsen’ als Marx zijn zin zou krijgen. ‘Tot nu toe hebben de kapitalisten geheerst, dan zouden de arbeidersfunctionarissen heersen,’ aldus Tolstoj.

Opstanding: christelijke kunst

Zijn bekering tot het christendom betekende veel voor Tolstojs visie op kunst. De kunst zou zich moeten ‘laven aan de christelijke waarheid’, schreef hij in *Wat is kunst?*, want ‘christelijke kunst brengt de verbroedering van alle mensen dichterbij.’ Het is niet moeilijk om de hierboven geschetste inzichten terug te zien in *Opstanding*. Hierin moet allereerst de bureaucratische wereld van het gerecht het ontgelden. Het systeem is misdadig, ontdekt prins Nechljloedow, omdat het tegen het evangelie indruist. Je zou je helemaal niet mogen verheffen boven je medemens, geen oordeel mogen vellen dat de ander kleineert of hem zijn vrijheid ontnemt. Het verziekte gevangeniswezen staat symbool voor de Russische maatschappij, waar willekeur en eigenbelang heersen.

Veel persoonlijker verhield Tolstoj zich tot de binnenwereld van Nechljloedow, als deze zich wil ontfermen over Katusja Maslowa, de vrouw die ooit zwanger raakte van hem. Dat luidde voor Maslowa een leven in aan de onderkant van de samenleving. Nechljloedow ziet zijn schuld in en wil het goedmaken. Dit zet hem op de weg van levensvernieuwing, waarin hij tal van nieuwe overtuigingen opdoet en in praktijk brengt. Veel mijmeringen van Nechljloedow die Tolstoj optekent zijn terug te vinden in zijn eigen moralistische en religieuze geschriften. Hetzelfde geldt voor de meeste kerk- en maatschappijkritische inzichten die andere personages verwoorden. Er zijn vrij directe lijnen te trekken tussen de roman en zijn maker.

Het idee voor het verhaal van *Opstanding* kreeg Tolstoj van een bevriende advocaat, maar er klinkt ook een echo in door van Tolstoj's eigen leven. Kort voor zijn dood biechtte hij op dat hij zelf iets vergelijkbaars had meegemaakt als Nechljoedow: hij verleidde een dienstmeisje in het huis van zijn tante. Het schuldbesef dat de prins in het verhaal voortdrijft naar een compleet nieuw leven, kan gezien worden als een weerklank van het knagende geweten van Tolstoj zelf. De oplossing zocht hij in het idee van seksuele onthouding, en ook dat heeft een plek in de roman. Maslowa wil geen huwelijk met Nechljoedow, maar kiest voor een liefdesverhouding met een medegevangene - een verhouding die platonisch zal blijven. Dat Tolstoj zichzelf niet onderwierp aan de strenge zedelijkheid die hij verkondigde, zegt iets over het paradoxale karakter van deze geniale auteur, die door mensen in zijn omgeving soms als een maniakale profet werd ervaren.

Literatuur

- Karel van het Reve, *Geschiedenis van de Russische literatuur. Van Vladimir de Heilige tot Anton Tsjechov*. Amsterdam, 1990.
- Pietro Citati, *Tolstoj. Biografie*. Baarn, 1990.
- George Steiner, *Tolstoj of Dostojevski. Een oefening in de oude kritiek*. Amsterdam, 1992.
- Rick Timmermans, *Hunkeren naar rust. Pelgrimeren door de regel van Benedictus*. Utrecht, 2011.
- P.N. van Eyck, 'Tolstoj'. In: *Verzameld werk* 3, pp. 210-227. Amsterdam, 1959.
- Jeroen Vanheste, *De wijsheid van de roman. Literaire antwoorden op filosofische vragen*. Budel, 2012.
- E. Waegemans, *Russische letterkunde*. Utrecht/Antwerpen, 1986.